

Opvattingen van Nederlandse en Vlaamse jongeren over de gewenste verhouding tussen levensbeschouwing en overheid

Levensbeschouwelijke predictoren en consequenties voor de rol van levensbeschouwing op school

Jeroen Jans & Carl Sterkens*

Summary

This contribution elaborates on the role of the government in relationship to philosophy of life in general, and formation in particular, as ideally perceived by young people in the Netherlands and Flanders. It serves two goals: (1) to show to what extent youth, committed in their philosophy of life, agree with each of four typologically distinguished models of the relationship between philosophy of life and state: autonomyliberalism; diversityliberalism; groupcommunitarianism; and statecommunitarianism; and (2) to test whether different religious and philosophical convictions and practices influence the agreement with these typological models of the relationship between philosophy of life and state.

The analysis shows that youth prefer a cooperative but restrained relationship between philosophy of life and state. Differences in preference between religious and humanist groups (i.e. Catholics, Protestants, Moslims and Humanists) are bigger than differences between Dutch and Flemish youth. Analysis also shows that religious and humanist convictions and practices play a role in the levels of agreement with each of the typologically distinguished models.

Inleiding

De scheiding tussen levensbeschouwing en overheid biedt belangrijke voorwaarden voor de verdraagzaamheid tussen levensbeschouwingen in een samenleving. Bijgevolg is de wijze waarop deze scheiding wordt gerealiseerd van belang voor de samenleving in haar geheel en voor groeperingen

---

* Jeroen Jans is promovendus Vergelijkende Godsdienstwetenschap & Empirische Religiewetenschap. Carl Sterkens is universitair hoofddocent Pastoraaltheologie en Empirische Religiewetenschap. Beiden zijn verbonden aan de Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen.

daarbinnen. Van belang is daarbij vooral ook te kijken naar de jongeren als toekomstige dragers van levensbeschouwingen, en dan met name de levensbeschouwelijk geëngageerde jongeren. Zij immers vormen voor een belangrijk deel de basis voor levensbeschouwelijke tradities en hun activiteiten in de toekomstige samenleving. Aangezien jongeren de toekomstige dragers van de samenleving zijn en van de wijze waarop deze wordt gereguleerd, hebben we gekozen voor deze onderzoekspopulatie. Toekomstige regulering betreffende de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid zal met name van belang zijn voor de wijze waarop de levensbeschouwelijk geëngageerde jongeren van vandaag hun tradities en activiteiten in de samenleving van de toekomst vorm kunnen geven. Toch is de kijk van deze groep jongeren op de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid een weinig bestudeerd thema.

Daarom hebben we levensbeschouwelijk geëngageerde jongeren in Nederland en Vlaanderen in een enquête bevroegd over hun visie op de ideale verhouding tussen levensbeschouwing en overheid, alsook over wat hen mogelijk tot deze visie brengt. Brede opvattingen over de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid zijn wellicht leidend voor hoe deze jongeren kijken naar de rol van religie en levensbeschouwing in het publiek gefinancierde onderwijs. Daarnaast onderzoeken we de invloed van onderwijs en levensbeschouwing op de opvattingen over de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid. Meer bepaald analyseren we of onderwijs en levensbeschouwing bijdragen aan de manier waarop Nederlandse en Vlaamse jongeren naar de ideale relatie tussen levensbeschouwing en overheid kijken. Voor de beschrijving van de relatie tussen levensbeschouwing en overheid maken we gebruik van vier typologische modellen. Deze modellen zeggen niet alleen iets over de – volgens de respondenten – ideale verhouding tussen levensbeschouwing en overheid, maar ook over hoeveel en op welke wijze levensbeschouwing aandacht mag krijgen in het onderwijs.

Onder levensbeschouwelijk geëngageerde jongeren verstaan we katholieken, protestanten, moslims en humanisten die op enigerlei wijze actief zijn middels participierend lidmaatschap in een levensbeschouwelijke (jongeren) vereniging, of minstens maandelijks deelnemen aan levensbeschouwelijke bijeenkomsten (zoals bezoek aan kerk of moskee), of een professionele opleiding volgen om functies binnen of verbonden aan een levensbeschouwelijke traditie uit te oefenen (zoals geestelijk verzorger of docent rooms-katholieke godsdienst of docent niet-confessionele zedenleer). Deze brede opvatting van engagement komt voort uit de grote organisatorische verscheidenheid van de vier genoemde levensbeschouwingen, alsook uit de relatief lage graad

van betrokkenheid die we tijdens het benaderen van de onderzoekspopulatie aantreffen. Omdat humanisten deel uitmaken van de onderzoekspopulatie gebruiken we in deze bijdrage het woord “levensbeschouwing” als verzamelnaam voor de katholieke, protestantse, islamitische en humanistische jongeren. “Religie” wordt uitsluitend gebruikt wanneer we naar genoemde drie religieuze tradities verwijzen.

We starten deze bijdrage met het schetsen van het theoretisch kader. Daarna formuleren we de onderzoeksvragen en theoretische verwachtingen, gevolgd door een presentatie van de gebruikte meetinstrumenten. Vervolgens presenteren en bespreken we de onderzoeksresultaten. De discussie bespreekt de relevantie van de bevindingen voor de levensbeschouwelijke vorming.

Theoretisch kader

Om te onderzoeken hoe levensbeschouwelijk geëngageerde jongeren kijken naar de relatie tussen levensbeschouwing en overheid, gaan we uit van vier politiek-filosofische tradities: autonomieliberalisme, diversiteitsliberalisme, groepscommunitarisme en staatscommunitarisme. Deze onderverdeling werd reeds meermaals gebruikt in empirisch onderzoek (De Jong 1998; Sterkens 2001; Hadiwitanto 2016; Sterkens & Hadiwitanto 2016).¹ Daarbij verschilt wel het aantal onderverdelingen en de naamgeving van verschillende politiek-filosofische opvattingen binnen het spectrum van liberalisme tot communitarisme. Bij De Jong (1998) en Sterkens (2001) worden deze politiek-filosofische tradities specifiek toegepast binnen het onderwijs, wat de relevantie en toepasbaarheid van deze indeling voor onderwijsvraagstukken aantoont. Wij onderscheiden vier typologische modellen aangaande de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid die aansluiten bij deze brede politiek-filosofische tradities en stellen deze vast aan de hand van eerder gevalideerde meetinstrumenten. Deze typologische modellen over de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid zijn de afhankelijke variabelen in deze bijdrage.

Autonomieliberalisme legt de nadruk op de zelfstandigheid van het individu en zijn doelen. Binnen dit model is het expliciet niet aan de overheid om het vrije individu particuliere waarden en normen voor te schrijven. De vrijheid van het individu wordt zo uitgebreid mogelijk gegarandeerd, zolang anderen maar niet worden geschaad. Binnen het autonomieliberalisme moet het beleid van de overheid op iedereen toepasbaar zijn en in ideale omstandigheden vanuit het belang van de totale gemeenschap acceptabel zijn, ongeacht

individuele overtuigingen. Dit betekent echter niet dat ook iedereen er volledig mee moet instemmen (Rawls 1971, 516-517; Gauthier 1992, 157-158; Sen 2010, 134; Hadiwitanto 2016, 126-127). Het autonomieliberalisme impliceert een strikte scheiding tussen levensbeschouwing en overheid. Deelname aan het publieke debat vanuit bepaalde levensbeschouwingen is altijd mogelijk, maar wordt meestal pas zinvol geacht wanneer de argumentatie begrijpelijk is voor iedereen en wanneer de argumentatie seculier van aard is.² Het gevolg daarvan is een afwezigheid van levensbeschouwelijke argumenten of uiterlijke kenmerken in overheidsinstanties of gezagsrelaties, zoals bijvoorbeeld tussen leerkracht en leerling. Ook de (financiële) steun voor levensbeschouwingen door de overheid is hier niet mogelijk, tenzij zij op grond van seculiere argumentaties activiteiten wensen te realiseren.

Diversiteitsliberalisme staat voor een overheid die de pluralistische samenleving weerspiegelt en diverse groepen zoveel mogelijk gelijk behandelt. Ook bij deze vorm van liberalisme is het niet wenselijk dat een overheid particuliere waarden en normen oplegt aan de gehele samenleving, maar individuen kunnen hun particuliere waarden en normen wel in overheidsinstanties binnenbrengen. Deze openheid tegenover particuliere waarden en normen geldt ook voor levensbeschouwingen. Hoewel de overheid zich mag inlaten met levensbeschouwingen, wordt financiële steun doorgaans niet gestimuleerd. En indien deze toch wordt gegeven, dient die zoveel mogelijk gelijk te worden verdeeld over alle levensbeschouwingen. Daarbij kan een onderscheid gemaakt worden tussen bijvoorbeeld grote en kleine groepen, maar dit dient dan wel aan de hand van substantieel en procedureel neutrale criteria te gebeuren. Als er een ongelijkheid in steun optreedt, dient deze eerder in het voordeel te zijn van minderheden dan van de meerderheid. Dit laatste om de diversiteit te bevorderen die op zichzelf als waardevol wordt gekenmerkt (Fergusson 1997, 41-42; Stiltner 1999, 35-36; Sterkens 2001, 192-193; Sterkens & Hadiwitanto 2016, 172; Hadiwitanto 2016, 127-128).

Groepscommunitarisme stelt de zelfbepaling en invloed van collectieve entiteiten centraal. Het zijn met name de groepen die bepalen welke waarden en normen goed zijn voor het individu. Deze groepen kunnen brede levensbeschouwelijke instituties zijn, maar ook lokale gemeenschappen of scholen die deze instituties vertegenwoordigen. In de opvattingen van het groepscommunitarisme kan de overheid voorkeuren uitspreken, met name wanneer conflicten tussen maatschappelijke groepen dreigen. De centrale overheid kan rekening houden met verschillende levensbeschouwingen, maar laat de meeste beslissingen over aan de lokale instanties, zoals gemeentebesturen of scholen. Wanneer een (centrale) overheid levensbeschouwingen financiert,

kan ze daarbij normatieve criteria hanteren (Maritain 1951, 10-13; Berger & Neuhaus 1977, 2; Avineri & De-Shalit 1992, 3-4; Stiltner 1999, 68 en 119; De Jong 1998, 145; Sagovsky 2008, 173; Sandel 2009, 261; Bradstock 2015, 20).

Staatscommunitarisme, tot slot, slaat op een visie waarin de overheid bepaalt wat het algemeen welzijn voor al haar burgers inhoudt. In dit model ziet een overheid erop toe dat specifieke waarden en normen door alle burgers worden nageleefd, zonder dat deze waarden en normen redelijkerwijs aanspraak kunnen maken op universaliteit. Toegepast op het domein van levensbeschouwing, betekent dit dat één levensvisie een dominante rol vervult in het publieke domein. Deze levensvisie kan zowel een religie als een atheïstische traditie zijn (Hampton 1994, 161-162; De Jong 1998, 143-145).

Hoewel opvattingen binnen het spectrum van autonomieliberalisme en staatscommunitarisme breder zijn dan hun implicaties voor onderwijs, kunnen ze verhelderen hoe levensbeschouwelijk geëngageerde jongeren denken over de mate waarin levensbeschouwingen aandacht verdienen in de samenleving. Liberale modellen zullen eerder voorstander zijn van neutrale onderwijsinstanties, en communitaristische modellen zullen aandacht vragen voor particuliere visies op “het goede leven” binnen het onderwijs. In aansluiting op bovenstaande typologische modellen, is de ontwikkeling van zelfstandigheid van leerlingen de prioriteit van een autonomieliberale pedagogiek. In een diversiteitsliberale pedagogiek wordt een verscheidenheid aan culturen en levensbeschouwingen als een meerwaarde voor de ontwikkeling van de leerling gezien. Daarbij zijn respect en tolerantie wel voorwaarden voor de instandhouding van institutionele levensbeschouwelijke identiteit. Binnen een groepscommunitaristische pedagogiek is het de taak van gemeenschappen om hun waarden en normen via het onderwijs door te geven. In een staatscommunitaristische pedagogiek is dat de taak van de overheid (Sterkens 2001, 189-195). Met deze bijdrage willen we dus onderzoeken hoe levensbeschouwelijk geëngageerde jongeren in Nederland en Vlaanderen kijken naar de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid, om daaruit de discussie te voeden hoe voor hen levensbeschouwelijke vorming er ideaal zou uitzien.

Onderzoeksvragen en theoretische verwachtingen

In deze bijdragen stellen we de volgende onderzoeksvragen:

- (1) Met welke opvattingen over de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid kunnen Nederlandse en Vlaamse levensbeschouwelijk geëngageerde jongeren tussen 15 en 25 jaar instemmen?
- (2) Zijn er statistisch significante verschillen tussen katholieke, protestantse, islamitische en humanistische jongeren in hun opvattingen over de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid?
- (3) Zijn er statistisch significante verschillen tussen Nederlandse en Vlaamse jongeren in hun opvattingen over de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid?
- (4) Zijn de opvattingen van levensbeschouwelijk geëngageerde jongeren afhankelijk van hun schoolloopbaan in termen van type onderwijs (i.e. openbaar versus bijzonder onderwijs) en levensbeschouwing (zelfdefinitie, praktijken en overtuigingen)?

Overeenkomstig met deze onderzoeksvragen kunnen we een aantal hypothesen formuleren.

(1) De opvattingen van levensbeschouwelijk geëngageerde jongeren in Nederland en Vlaanderen over de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid

Eerder onderzoek wijst uit dat jongeren doorgaans liberaler zijn dan ouderen (Pew Research Center 2016), en dat waardeoriëntaties ook kunnen verschuiven tussen verschillende generaties of cohorten (Inglehart 2008). Op grond daarvan zou men kunnen verwachten dat de huidige Nederlandse en Vlaamse jongeren voornamelijk instemmen met liberale opvattingen en in mindere mate met communitaristische opvattingen. Omdat de populatie in dit onderzoek bestaat uit een specifieke groep jongeren, namelijk levensbeschouwelijk geëngageerde, denken we dat met het autonomieliberalisme minder zal worden ingestemd dan in de gehele jongerenpopulatie het geval zou zijn. Religie wordt immers vaak geassocieerd met meer traditionele waarden (Norris & Inglehart 2004). Engagement in een particuliere levensbeschouwelijke traditie is wellicht verbonden met de wens dat men in de organisatie van de samenleving met deze waarden rekening houdt. We achten een voorkeur voor het diversiteitsliberalisme waarschijnlijker omdat dit model actief een gelijke behandeling van alle levensbeschouwingen nastreeft. Verder hebben zowel katholieken, protestanten, moslims als humanisten baat bij de vrijheid

die groepen genieten in het groepscommunitarisme. Aangezien jongeren liberaler zijn dan de samenleving in haar geheel (PEW 2016), verwachten we de laagste scores op het staatscommunitarisme. Dit model is immers het verst van liberale overtuigingen verwijderd. Dit brengt ons tot de volgende verwachting: levensbeschouwelijk geëngageerde jongeren in Nederland en Vlaanderen stemmen in met het diversiteitsliberalisme. Dit doen zij ook enigszins met het groepscommunitarisme. Met het autonomieliberalisme zijn zij het niet eens, maar ook niet helemaal oneens. Met het staatscommunitarisme zijn zij het oneens (*hypothese 1*).

(2) Verschillen tussen katholieken, protestanten, moslims en humanisten in hun opvattingen over de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid

Over de relatie tussen de levensbeschouwelijke zelfdefinitie en opvattingen over de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid kunnen we op grond van eerder onderzoek de volgende verwachtingen formuleren. Levensbeschouwelijke zelfdefinitie is waarschijnlijk van belang omdat religiositeit traditioneel correleert met politiek conservatisme (hier communitarisme) en respect voor specifieke waarden en normen aansluitend bij de eigen levensbeschouwelijke traditie (Norris & Inglehart 2004; Saroglou, Delpierre & Dernelle 2004; Hall, Matz & Wood 2010, 127). In dat verband speelt de religiositeit van ouders en vrienden wellicht ook een rol, omdat ouders (Cornwall 1988) en vrienden (Craeynest 2008, 289-293) belangrijke levensbeschouwelijk socialiserende instanties zijn. Aangezien het humanisme vertrekt vanuit het kritisch denkende individu, en zich verzet tegen collectivisme en doctrines, verwachten we dat humanistische jongeren hoger scoren op liberalisme en lager op communitarisme dan religieuze jongeren. Ook binnen de religieuze tradities kunnen we een verschil verwachten. Zo vertrekken het katholicisme en de islam sterk vanuit lokale gemeenschappen (groepscommunitarisme), zoals territoriale parochies en lokale moskeeën. Daarnaast is ook hun vertegenwoordiging verschillend. Zo vormen moslims een kleinere groep, wat voor hen het diversiteitsliberalisme aantrekkelijk maakt (CBS 2016; Bernts & Berghuijs 2016). In Nederland genoten bepaalde protestantse kerkgenootschappen, met name de Gereformeerde kerk, decennia lang een vooraanstaande positie. Aangezien de Hervormd Gereformeerde jongeren het grootste aantal respondenten binnen de protestantse groep telt, leidt dit mogelijk tot een relatief hoge instemming met het staatscommunitarisme. Onze hypothese luidt dan ook: er is een significant verschil tussen katholieke, protestantse, islamitische en humanistische jongeren in hun opvattingen over

de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid. Ten aanzien van het autonomieliberalisme scoren humanisten het hoogst. Voor het diversiteitsliberalisme zijn dat de moslims, voor het groepscommunitarisme de katholieken en voor het staatscommunitarisme is de mate van instemming onder de protestanten het hoogst (*hypothese 2*).

(3) Verschillen tussen Nederlanders en Vlamingen in hun opvattingen over de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid

Ook verwachten we verschillen in opvattingen over levensbeschouwing en overheid tussen Nederlandse en Vlaamse jongeren. Vooreerst kent Nederland door de pluraliteit aan christelijke kerken een lange traditie van religieuze diversiteit, terwijl Vlaanderen tot de komst van de islam met de migratiegolven vanaf de jaren zeventig relatief religieus uniform was. Verder tonen sommige indicatoren aan dat Nederland misschien meer gesecculariseerd is dan Vlaanderen, terwijl Nederland wellicht ook meer kleine groepen van sterk geëngageerden kent. In ieder geval identificeren proportioneel minder Nederlanders zich met een levensbeschouwelijke traditie dan inwoners in Vlaanderen, en is ook de participatie in overgangsrituelen in Nederland lager dan in Vlaanderen (Havermans & Hooghe 2011; ESS 2016; Kaski 2018). Daarnaast worden erkende levensbeschouwingen in Vlaanderen door de Belgische overheid gefinancierd en overleggen hun afgevaardigden met de nationale regering (Torfs 1996) en is de levensbeschouwelijke en religieuze vorming op scholen nog steeds sterker uitgebouwd in Vlaanderen dan in Nederland. Vlaamse scholieren volgen doorgaans levensbeschouwelijke vorming die is ingericht door hun eigen levensbeschouwelijke traditie, ook in openbare scholen (zie Franken in deze bundel). Dit maakt dat Vlamingen een nauwere band tussen levensbeschouwing en overheid gewoon zijn dan Nederlanders. We verwachten dat de verschillende context een invloed heeft op de opvattingen over de relatie tussen levensbeschouwing en overheid. Meer specifiek verwachten we dat Nederlandse jongeren significant hoger scoren op autonomieliberalisme dan Vlaamse jongeren, en Vlaamse jongeren significant hoger scoren op communitaristische opvattingen dan Nederlandse jongeren (*hypothese 3*).

(4) De invloed van onderwijs en levensbeschouwing op het geprefereerde model in de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid

Over de relatie tussen het gevolgde type onderwijs en levensbeschouwing (zelfdefinitie, praktijken en overtuigingen) enerzijds en de opvattingen over

de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid anderzijds willen we een aantal verwachtingen formuleren.

Onderwijs

Het type onderwijs (openbaar versus bijzonder) speelt vermoedelijk een rol omdat openbare scholen veelal minder aandacht besteden aan levensbeschouwelijke vorming dan bijzondere scholen, en omdat de leerlingpopulatie in openbare scholen een grotere diversiteit kent. Beiden versterken elkaar ook: onderwijs onder gelijkgezinden versterkt de socialisatie binnen de betreffende groep (Cornwall 1988). Wanneer de socialisatie zwakker is, verkleint dit de kans dat de nadruk op de waarden en normen van de eigen groep komt te liggen.

Levensbeschouwing

Levensbeschouwing verwijst in deze bijdrage naar levensbeschouwelijke zelfdefinitie, levensbeschouwelijke praktijken en levensbeschouwelijke overtuigingen.

Levensbeschouwelijke zelfdefinitie kan worden weergegeven aan de hand van drie indicatoren: de zelfdefinitie van de respondent, de zelfdefinitie van de ouders en het aantal vrienden binnen de eigen levensbeschouwing. (a) De levensbeschouwelijke zelfdefinitie van de respondent staat voor de levensbeschouwelijke groep waartoe hij of zij zich rekent: katholiek, protestant, moslim of humanist. Katholieken leggen de nadruk op lokale gemeenschappen en kennen tegelijkertijd een grote mate van uniformiteit in een sterk georganiseerde kerk, wat wellicht correleert met een hogere score op groepscommunitarisme. Protestanten bestaan uit een gevarieerde groep, waaronder de Gereformeerde kerk die lang een geprivilegieerde status genoot. Het verleden van die geprivilegieerde status maakt een hoge score voor staatscommunitarisme volgens ons meer waarschijnlijk. Moslims bekleeden een minderheidspositie in Nederland en Vlaanderen, wat voor hen het diversiteitsliberalisme aantrekkelijk maakt. Humanisten concentreren zich op het kritische individu dat we het sterkst terugvinden bij het autonomieliberalisme. Wellicht spelen (b) de levensbeschouwelijk zelfdefinitie van ouders en (c) het aantal vrienden binnen de eigen levensbeschouwing daarin een versterkende rol. Omwille van deze versterkende rol werd het aantal vrienden binnen de eigen levensbeschouwing opgenomen, hoewel het strikt genomen uiteraard geen deel uitmaakt van religieuze zelfdefinitie.

Levensbeschouwelijke praktijken kunnen worden weergegeven aan de hand van vijf indicatoren: institutionele praktijk, lezen van heilige Schriften,

bidpraktijk, meditatie en lidmaatschap binnen een levensbeschouwelijke organisatie. (a) Institutionele praktijken verwijst naar de frequentie in het bijwonen van levensbeschouwelijke bijeenkomsten. Eerder onderzoek toont aan dat institutionele praktijken belangrijker zijn dan levensbeschouwelijke zelfdefinitie voor het instemmen met bepaalde waarden en normen (Cohen et al. 2006, 743-756; Gielen, Van den Branden & Broeckaert 2009, 303-318; Baete 2012, 16-18). We verwachten dat deze invloed er ook is voor de instemming met bepaalde modellen aangaande de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid. Het vaak bijwonen van levensbeschouwelijke bijeenkomsten zal wellicht leiden tot een hoge score voor groepscommunitarisme, aangezien de eigen groep in dit model centraal staat. Daarnaast verwachten we een relatief hoge instemming met het diversiteitsliberalisme onder respondenten met meer frequente institutionele praktijk omdat het diversiteitsliberalisme levensbeschouwelijke pluraliteit stimuleert. Een negatieve invloed zal er wellicht zijn op het autonomieliberalisme, dat een strikte scheiding tussen levensbeschouwing en overheid voorstaat. (b) Lezen van heilige Schriften (i.c. de Bijbel voor christenen en de Koran voor moslims) kan worden gezien als betrokkenheid op de eigen traditie. Deze betrokkenheid maakt een hoge score voor het groepscommunitarisme en een lage score voor het autonomieliberalisme waarschijnlijk. (c) Frequentie van gebed correleert wellicht met groepscommunitarisme omwille van de religieuze betrokkenheid in de eigen groep. (d) Meditatie onderscheidt zich van gebed omdat het zich niet specifiek richt tot een transcendente macht, maar zich eerder verhoudt tot het innerlijke van het individu. De focus van meditatie op het individu maakt een hoge score op autonomieliberalisme en een lage score op beide vormen van communitarisme waarschijnlijk. (e) Lidmaatschap van een levensbeschouwelijke jongerenvereniging is een teken dat men zich formeel aansluit bij een groep. We verwachten daarom dat lidmaatschap van een levensbeschouwelijke jongerenvereniging leidt tot een hogere score voor het (groeps)communitarisme en een lage score op autonomieliberalisme.

Levensbeschouwelijke overtuigingen omvat vier indicatoren: godsgeloof, levensbeschouwelijke saillantie, inter-groep overtuigingen (i.c. houding tegenover levensbeschouwelijke pluraliteit, religiocentrisme en groepsbedreiging) en kerntaken van de eigen levensbeschouwelijke organisatie.

(a) Godsgeloof vraagt naar de mate waarin mensen in God geloven. We denken dat dit samenhangt met een hoge score voor zowel het diversiteitsliberalisme als het groepscommunitarisme. Zowel het diversiteitsliberalisme als het groepscommunitarisme bieden immers de mogelijkheid om de particuliere waarden en normen die mensen drijven aan te brengen in het publieke

debat. De waarden en normen van respondenten die hoog scoren op godsgeloof zijn wellicht sterk beïnvloed door een notie van het goddelijke. Ook denken we dat een sterk godsgeloof samenhangt met een lage score voor autonomieliberalisme, dat geen ruimte laat voor particuliere waarden en normen in het publieke debat.

(b) Levensbeschouwelijke saillantie is de mate waarin levensbeschouwing een invloed heeft op diverse aspecten van het leven. Naarmate respondenten hoger scoren op levensbeschouwelijke saillantie verwachten we een lagere score op autonomieliberalisme omdat dit liberale model precies uitgaat van een scheiding tussen levensbeschouwing en het publieke debat.

(c) Inter-groep-overtuigingen omvatten houdingen tegenover levensbeschouwelijke pluraliteit, religiocentrisme en groepsbedreiging. Houdingen tegenover levensbeschouwelijke pluraliteit worden ingedeeld in monisme en pluralisme. Monisme staat voor de overtuiging dat de eigen levensbeschouwelijke traditie over de meeste waarheid beschikt, hetzij in exclusivistische, hetzij in inclusivistische variant. Dit maakt een staatscommunitaristische houding meer waarschijnlijk. Pluralisme duidt de verschillen tussen levensbeschouwingen juist als verrijkend voor de samenleving. Dit maakt een meer diversiteitsliberale houding waarschijnlijk (Sterkens 2001, 73; Anthony, Hermans & Sterkens 2005, 157-161; Anthony e.a. 2015, 118-121; Hadiwitanto 2016, 104-110; Yusuf 2016, 111). Voor religiocentrisme, waarbij positieve kenmerken worden toegeschreven aan geloofsgenoten en negatieve kenmerken aan andersdenkenden (Capucao 2010), hebben we een soortgelijke verwachting als bij het monisme: als de eigen groep als superieur wordt gezien is een staatscommunitaristische visie meer waarschijnlijk. Bij groepsbedreiging worden (andere) religies als een bedreiging ervaren. Deze negatieve perceptie op andere groepen maakt een voorkeur voor het staatscommunitarisme waarschijnlijker.

(d) Kerntaken van de eigen levensbeschouwelijke organisatie (i.e. kerk, moskee of humanistisch verbond) verwijzen naar de inzet voor maatschappelijke rechtvaardigheid dan wel voor de verkondiging van particuliere levensbeschouwelijke opvattingen. Het gaat hier uiteraard niet om taken die elkaar wederzijds uitsluiten. Respondenten geven op beide taken aan hoe belangrijk ze die vinden. Aandacht voor rechtvaardigheid is een indicatie van betrokkenheid op de bredere samenleving, waardoor een hoge score op diversiteitsliberalisme kan worden verwacht. Verkondiging impliceert een poging om de bredere samenleving te overtuigen van de eigen particuliere waarden en normen. Een hoge score op verkondiging leidt daarom wellicht tot meer instemming met staatscommunitarisme. Aangezien beide schalen (i.e. rechtvaardigheid en verkondiging) de rol van de eigen levensbeschouwe-

lijke organisatie centraal stellen, zal een hoge score op beide schalen waarschijnlijk leiden tot een hoge score op groepscommunitarisme.

Samenvattend denken we dat opvattingen over de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid worden beïnvloed door type onderwijs en levensbeschouwelijke zelfdefinitie, maar meer nog door levensbeschouwelijke praktijken en overtuigingen (*Hypothese 4*).

Onderzoekspopulatie en meetinstrumenten

Benadering van onderzoekspopulatie

Vragenlijsten werden verspreid onder levensbeschouwelijk geëngageerde jongeren in Nederland en Vlaanderen. Om deze jongeren zoals eerder in detail omschreven te bereiken werd het volgende ondernomen. Jongeren die actief zijn in levensbeschouwelijke jongerenorganisaties werden benaderd via koepelorganisaties zoals Jong Katholiek, IJD (Jongerenpastoraal Vlaanderen), JOP (Jong Protestant), HGJB (Hervormd Gereformeerde Jeugd Bond), Jonge Humanisten en HUIO (Humanistische Jongeren). Om kleinere en lokale organisaties niet over het hoofd te zien, werd tevens samengewerkt met individuen met een breed netwerk in het veld en lokale afdelingen of lokale organisaties zoals MSV (Moslimstudentenvereniging Nijmegen) en Ahlalbait Jongeren (Sjiitische moslims). Om jongeren die regelmatig een kerk of moskee bezoeken te bereiken, werd samengewerkt met enkele parochies, protestantse gemeenten en moskeeën. Tot slot werden vragenlijsten verspreid door docenten uit het hoger onderwijs die jongeren voorbereiden op levensbeschouwelijke vakken. De leeftijd van de onderzoekspopulatie werd afgebakend op 15 tot en met 25 jaar. Vragenlijsten werden afgenomen in de periode maart – december 2017. Dat leverde 643 bruikbare vragenlijsten op, waaronder 260 Nederlandse en 383 Vlaamse jongeren. Voor wat betreft de levensbeschouwingen, zijn de verhoudingen als volgt: 202 katholieken, 158 protestanten, 158 moslims en 125 humanisten. 51 respondenten behoorden tot geen enkele van deze levensbeschouwingen en werden als “missing” gecodeerd.

In wat volgt, leggen wij eerst de meetinstrumenten voor de afhankelijke variabelen en vervolgens de onafhankelijke variabelen uit.

Afhankelijke variabelen

Voor het meetinstrument over de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid, maken we gebruik van eerder gevalideerde meetinstrumenten (Sterkens & Hadiwitanto 2016, 162-206) die we aanpasten aan de Nederlandse

en Vlaamse context. Het meetinstrument bestaat uit vier schalen: (1) autonomieliberalisme, (2) diversiteitsliberalisme, (3) groepscommunitarisme en (4) staatscommunitarisme. Elke schaal bestaat uit vier items op een vijf-punts Likert schaal. Bij het autonomieliberalisme ligt de focus op de strikte scheiding tussen levensbeschouwing en overheid ($\alpha = .69$; range = 4). Bij het diversiteitsliberalisme staat de (gelijke) bescherming van levensbeschouwelijke tradities centraal ($\alpha = .82$; range = 4). Bij het groepscommunitarisme ligt het accent op de bescherming van “sommige” groepen ($\alpha = .71$; range = 4). Bij het staatscommunitarisme staat de normbepaling door de eigen levensbeschouwing centraal ($\alpha = .83$; range = 4). De factoranalyse en betrouwbaarheidsanalyse van de schalen (Cronbach's alpha) bevestigen de bruikbaarheid van de vier modellen van de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid (zie bijlage 1: Factoranalyse).

De onafhankelijke variabelen

De onafhankelijke variabelen bestaan uitsluitend uit eerder gebruikte meetinstrumenten. De factoranalyses – voor zover van toepassing – worden hier wegens gebrek aan ruimte niet weergegeven, maar ook in ons onderzoek bleken de meetinstrumenten valide en betrouwbaar te zijn.

Type onderwijs staat voor de tweedeling openbaar en bijzonder onderwijs. Bijzonder onderwijs omvat hier katholieke, protestantse en islamitische scholen. Dit wordt voor het basisonderwijs en secundair onderwijs apart bevraagd.

Levensbeschouwelijke zelfdefinitie wordt herleid tot de volgende categorieën: (1) katholiek, (2) protestant (inclusief evangelisch), (3) islamitisch en (4) humanistisch. Enkele respondenten die zichzelf orthodox of anglicaans definieerden zijn niet in het onderzoek meegenomen. Levensbeschouwelijke zelfdefinitie van de ouders wordt bevraagd volgens dezelfde categorieën. Hoeveel van de beste vrienden van de respondent tot dezelfde levensbeschouwing behoren wordt als volgt bevraagd: (1) geen, (2) enkele, (3) best veel, (4) de meesten en (5) allemaal.

Levensbeschouwelijke praktijken omvat ten eerste de vraag naar frequentie van deelname aan levensbeschouwelijke bijeenkomsten door de respondent en diens ouders. De categorieën zijn: (1) nooit, (2) op feestdagen en/of belangrijke levensgebeurtenissen, (3) jaarlijks, (4) maandelijks, (5) wekelijks, en (6) dagelijks. Lezen van de heilige schrift, bidden en meditatie bevatten dezelfde categorieën (behalve “op feestdagen en/of belangrijke levensgebeurtenissen”). Lidmaatschap van een levensbeschouwelijke (jongeren)vereniging wordt bevraagd met een ja/nee vraag.

Levensbeschouwelijke overtuigingen omvat godsgeloof, levensbeschouwelijke saillantie, inter-groep overtuigingen en kerntaken van de eigen levensbeschouwelijke organisatie.

(a) Godsgeloof wordt bevraagd middels de klassieke schaal: (1) ik geloof er absoluut zeker in; (2) ik ben geneigd om erin te geloven, maar heb daarover wel enkele vragen; (3) ik twijfel aan het bestaan van God; (4) ik kan moeilijk in het bestaan van God geloven en (5) ik geloof niet in het bestaan van God. (Van der Ven & Sterkens 2007; Vermeer, Hermans & Janssen 2007)

(b) Levensbeschouwelijke saillantie bestaat uit: de invloed van levensbeschouwing op het alledaags leven, belangrijke beslissingen, de eigen levensweg en politieke overtuigingen op een vijf-punts Likert schaal.

(c) Inter-groep overtuigingen omvatten de houdingen tegenover levensbeschouwelijke pluraliteit, religiocentrisme en groepsbedreiging. Houdingen tegenover levensbeschouwelijke pluraliteit worden onderscheiden in monisme en pluralisme (Anthony 2015, 125-127; Hadiwitanto 2016, 102-110; Yusuf 2016, 111). Bij monisme ($\alpha = .74$; range = 4) staat de waarheidsaanspraak van de eigen levensbeschouwing centraal. Bij pluralisme ($\alpha = .79$; range = 4) ligt de focus op de erkenning van en verrijking door wederzijdse verschillen (zie bijlage 2: onafhankelijke variabelen). Religiocentrisme bestaat uit twee schalen: positieve attitudes tegenover de eigen groep ($\alpha = .71$; range = 4); en negatieve attitudes tegenover andere groepen ($\alpha = .55$; range = 4) (Sterkens 2001, 155-159; Anthony 2015, 144-145; Hadiwitanto 2016, 115-12). Groepsbedreiging omvat items over de dreiging die respondenten ervaren door de aanwezigheid van (andere) religies ($\alpha = .88$; range = 4) (Abanes 2014, 264). Voor alle items gebruiken we een vijf-punts Likert schaal.

(d) Kerntaken van de eigen levensbeschouwelijke organisatie worden gemeten aan de hand van twee schalen: rechtvaardigheid ($\alpha = .80$; range = 4) en verkondiging ($\alpha = .88$; range = 4). Ook hier gebruiken we een vijf-punts Likert schaal (zie bijlage 2).

Resultaten

In dit onderdeel stellen we achtereenvolgens de vraag naar (1) de opvattingen onder Nederlandse en Vlaamse levensbeschouwelijk geëngageerde jongeren over de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid; (2) het verschil in opvattingen tussen katholieken, protestanten, moslims en humanisten; (3) het verschil tussen Nederlandse en Vlaamse jongeren; en (4) de invloed van onderwijs en levensbeschouwing.

(1) Met welke opvattingen over de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid kunnen Nederlandse en Vlaamse levensbeschouwelijk geëngageerde jongeren tussen 15 en 25 jaar instemmen?

Opvattingen over de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid bepalen we door de gemiddelde instemming met ieder van de vier modellen te berekenen. De vijf-punts Likert schaal is als volgt: (1) helemaal oneens; (2) oneens; (3) niet eens, niet oneens; (4) eens; (5) helemaal eens. Met autonomieliberalisme (2.92) zijn jongeren het niet eens, maar ook niet oneens. Met diversiteitsliberalisme (3.74) zijn zij het eerder eens. Met groepscommunitarisme (3.42) zijn zij het eerder eens dan oneens. Met staatscommunitarisme (2.17) zijn zij het oneens. Hypothese 1 wordt dus bevestigd: levensbeschouwelijk geëngageerde jongeren in Nederland en Vlaanderen stemmen in met het diversiteitsliberalisme. Dit doen zij ook enigszins met het groepscommunitarisme. Met het autonomieliberalisme zijn zij het niet eens, maar ook niet helemaal oneens. Met het staatscommunitarisme zijn zij het oneens.

(2) Zijn er statistisch significante verschillen tussen katholieke, protestantse, islamitische en humanistische jongeren in hun opvattingen over de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid?

Om deze vraag te beantwoorden, vergelijken we het verschil in gemiddelden.³

Tabel 1 Gemiddelde mate van instemming en standaarddeviatie per typologisch model aangaande de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid door de verschillende groepen respondenten (per levensbeschouwing) en significante verschillen tussen deze groepen.

	F	n	Gemiddelde	S.d.	Katholiek	Protestant	Moslim	Humanist
<i>Autonomieliberalisme</i>	47.19							
Katholiek		202	2.83	.74		**	*	**
Protestant		157	2.42	.78	**		**	**
Moslim		158	3.08	.80	*	**		**
Humanist		125	3.52	.88	**	**	**	
<i>Diversiteitsliberalisme</i>	32.15							
Katholiek		202	3.78	.72		**	**	**
Protestant		156	3.43	.88	**		**	
Moslim		158	4.23	.78	**	**		**
Humanist		125	3.45	.89	**		**	
<i>Groepscommunitarisme</i>	44.36							
Katholiek		202	3.50	.75			**	**
Protestant		156	3.32	.71			**	**
Moslim		158	3.86	.70	**	**		**
Humanist		125	2.83	.91	**	**	**	
<i>Staatscommunitarisme</i>	35.21							
Katholiek		202	2.07	.84		**		**
Protestant		156	2.75	1.01	**		**	**
Moslim		158	2.16	.97		**		**
Humanist		125	1.65	.86	**	**	**	

Schaal: 1 = helemaal oneens; 2 = oneens; 3 = niet eens, niet oneens; 4 = eens; 5 = helemaal eens. Verschillen zijn significant op $p < .01$ (**) of $p < .05$ niveau (*). F-waarde is per vergelijking in tabel aangegeven.

F = f-waarde (controle of de varianties verschillen); n = absolute aantallen respondenten.

Katholieke, protestantse, islamitische en humanistisch geëngageerde jongeren in Nederland en Vlaanderen verschillen statistisch significant van elkaar in hun gemiddelde instemming met de vier typologische modellen.

Autonomieliberalisme wordt enkel door humanisten (3,52) met enige overtuiging verkozen. Moslims (3,08) en katholieken (2,83) zijn het niet eens, maar ook niet oneens met het autonomieliberalisme, maar protestanten (2,42) wijzen het eerder af dan dat ze er mee instemmen.⁴ Alle groepen

verschillen significant van elkaar met betrekking tot de mate van instemming met autonomieliberalisme.

Diversiteitsliberalisme kent de hoogste score onder moslims (4.23), gevolgd door katholieken (3.78), humanisten (3.45) en protestanten (3.43). Alle groepen, behalve protestanten en humanisten, verschillen significant van elkaar wat betreft de instemming met diversiteitsliberalisme.

Groepscommunitarisme kent tevens de hoogste score onder islamitische jongeren (3.86), gevolgd door katholieken (3.50), protestanten (3.32) en humanisten (2.83). Enkel humanistische jongeren scoren gemiddeld onder het schaal midden (3 = niet eens, niet oneens). Humanistische jongeren wijzen het groepscommunitarisme eerder af dan dat ze ermee instemmen. Bij het groepscommunitarisme verschillen alle groepen, behalve katholieken en protestanten, significant van elkaar.

Staatscommunitarisme kent de hoogste score onder protestanten (2.75), gevolgd door moslims (2.16), katholieken (2.07) en humanisten (1.65). Maar bij alle groepen gaat het eerder over een afwijzing dan een instemming met staatscommunitarisme. Alle groepen, behalve moslims en katholieken, verschillen significant van elkaar.

Hypothese 2 wordt dus grotendeels bevestigd: katholieke, protestantse, islamitische en humanistische jongeren verschillen statistisch significant van elkaar in hun instemming met de vier modellen. Ook klopt de verwachting dat het autonomieliberalisme op de meeste instemming kan rekenen bij humanisten, het diversiteitsliberalisme op de meeste instemming bij moslims, en dat de minst sterke afwijzing van het staatscommunitarisme bij protestanten is. De verwachting dat bij het groepscommunitarisme katholieken het hoogst zouden scoren klopt niet. Ook hier scoren moslims het hoogst.

(3) Zijn er statistisch significante verschillen tussen Nederlandse en Vlaamse jongeren in hun opvattingen over de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid?

Bij een vergelijking van de gemiddelde instemming met de vier modellen in de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid, zien we dat Nederlandse en Vlaamse jongeren vooral verschillen in de mate van instemming met het autonomieliberalisme. Nederlandse jongeren (2.60) stemmen hier minder mee in dan Vlaamse jongeren (3.15). In lijn met deze bevinding is er aan de andere kant van het spectrum minder sterke afwijzing van het staatscommunitarisme onder Nederlandse respondenten (2.62) dan onder Vlaamse respondenten (1.65). Voor het diversiteitsliberalisme is er ook een significant verschil. Nederlandse jongeren (3.51) scoren hier lager dan Vlaamse jongeren

(3.90). Voor het groepscommunitarisme zijn gemiddelden nagenoeg gelijk (Nederlandse jongeren 3.34 en Vlaamse jongeren 3.47). Er zijn dus significante verschillen, maar deze zijn tegenovergesteld aan onze verwachting: Nederlandse jongeren scoren hier lager op het autonomieliberalisme en hoger op het staatscommunitarisme dan Vlaamse jongeren. Bijgevolg kunnen we hypothese 3 verwerpen.

Een mogelijke verklaring is dat binnen een gesecculariseerde context de overblijvende kernleden van religieuze tradities “sterke” overtuigingen hebben en daarom meer communitaristische en minder liberale opvattingen hebben. Misschien is de gesecculariseerde context meer uitgesproken in Nederland dan in Vlaanderen waar de verzuiling in maatschappelijke domeinen zoals onderwijs en gezondheidszorg nog beter herkenbaar is, en met name binnen de katholieke zuil. De katholieke respondenten, waarin Vlamingen een meerderheid vormen, scoren relatief hoog op diversiteitsliberalisme (3.78). Protestanten, die in onze steekproef vooral Nederlands zijn, scoren dan weer relatief hoog op staatscommunitarisme (2.75). Onze islamitische respondenten, die in gelijke aantallen te vinden zijn onder onze respondenten uit Nederland en Vlaanderen, bevestigen het verschil tussen de twee regio’s. Nederlandse moslims scoren significant lager op autonomieliberalisme (2.90), diversiteitsliberalisme (3.84) en groepscommunitarisme (3.60) dan Vlaamse moslims (3.19; 4.47; 4.03). Voor het staatscommunitarisme scoren Nederlandse moslims (2.52) significant hoger dan Vlaamse moslims (1.94). Humanisten, die overwegend Vlaams zijn in onze steekproef, scoorden dan weer hoog voor autonomieliberalisme (3.52).

Hypothese 3 wordt dus verworpen: Nederlandse levensbeschouwelijk geëngageerde jongeren scoren *niet* hoger op het autonomieliberalisme dan Vlaamse levensbeschouwelijk geëngageerde jongeren en *niet* lager op staatscommunitarisme. De reden daartoe kan gevonden worden in het verschil in levensbeschouwelijke samenstelling van onze groep respondenten, en kan verder worden begrepen tegen de achtergrond van verschillen in het religieuze landschap in Nederland en Vlaanderen.

(4) Zijn de opvattingen van levensbeschouwelijk geëngageerde jongeren over de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid afhankelijk van hun schoolloopbaan in termen van type onderwijs (i.e. openbaar versus bijzonder onderwijs) en levensbeschouwing (zelfdefinitie, praktijken en overtuigingen)?

Vooraleer we de vraag behandelen naar de effecten van type onderwijs en levensbeschouwing, bespreken we de sociale locatie van de vier opvattingen over de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid. Met welke variabelen correleert ieder van deze vier modellen?

Correlaties (bijlage 3) tonen dat type onderwijs minder sterk samenhangt met de opvattingen over de verhouding levensbeschouwing-overheid dan levensbeschouwing. De deelname aan levensbeschouwelijke bijeenkomsten (van respondent, vader en moeder), lezen heilige schrift, gebedspraktijk, godsgeloof, levensbeschouwelijke saillantie, inter-groep overtuigingen, gevoel van groepsbedreiging, en kerntaken eigen levensbeschouwelijke organisatie vertonen allemaal minstens één keer een correlatie $\geq .20$ met één van de vier typologische modellen. Om te kijken of deze samenhangen ook staan voor causale verbanden, wordt een lineaire regressie analyse uitgevoerd.⁵

Autonomieliberalisme kan op meer instemming rekenen bij respondenten die openbaar basisonderwijs volgden, niet lid zijn van een levensbeschouwelijke jongerenvereniging en laag scoren op saillantie.

Diversiteitsliberalisme wordt voorspeld door een lage score op het lezen van een heilige schrift, een hoge score op pluralisme, een lage score op groepsbedreiging en relatief hoge instemming met rechtvaardigheid als kerntaak van de levensbeschouwelijke organisatie.

Groepscommunitarisme kan verassend op meer instemming rekenen bij minder deelname aan levensbeschouwelijke bijeenkomsten en een lage score op godsgeloof. In lijn van de verwachting is er ook meer instemming met groepscommunitarisme bij meer positieve in-groep attitudes (religiocentrisme) en bij relatief meer instemming met de kerntaken van rechtvaardigheid en verkondiging.

Staatscommunitarisme kan op meer instemming rekenen bij respondenten die enerzijds hoog scoren op frequentie van deelname aan een levensbeschouwelijke bijeenkomst door de vader, monisme, negatieve buitengroep-opvattingen en gevoel van groepsbedreiging, en anderzijds laag scoren op pluralisme.

Hypothese 4, luidend dat opvattingen over de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid worden beïnvloed door type onderwijs en levensbeschouwelijke zelfdefinitie, maar meer nog door levensbeschouwelijke

praktijken en overtuigingen, wordt dus bevestigd. De meeste effecten liggen in de lijn van de verwachtingen.

Tabel 2 Regressieanalyses voor modellen inzake de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid met gewicht (β) voor elke variabele.

	Verhouding levensbeschouwing - overheid			
	AL	DL	GC	SC
Onderwijs				
• Basisonderwijs (1 openbaar / 2 bijzonder)	-.12*			
Levensbeschouwelijke praktijken				
• Levensbeschouwelijke bijeenkomsten respondent	-.00		-.15*	.10
• Levensbeschouwelijke bijeenkomsten vader	-.03			.13*
• Levensbeschouwelijke bijeenkomsten moeder	.01			.03
• Lezen Heilige Schrift	-.07	-.08*		.07
• Gebed	-.03		-.02	.08
• Lidmaatschap levensbeschouwelijke vereniging	-.13**			.08
Levensbeschouwelijke overtuigingen				
<i>Godsgeloof</i>	.00		-.30**	-.00
<i>Levensbeschouwelijke saillantie</i>	-.13*		.01	.04
<i>Houding tegenover levensbeschouwelijke pluraliteit</i>				
• Monisme				.17**
• Pluralisme		.18**		-.10*
<i>Religiocentrisme</i>				
• Positief binnen groep			.17**	.08
• Negatief buiten groep		-.05		.16**
<i>Groepsbedreiging</i>		-.18**		.22**
<i>Kerntaken levensbeschouwelijke organisatie</i>				
• Rechtvaardigheid		.31**	.19**	
• Verkondiging			.10*	-.02
R-Square	.10	.28	.23	.38
Adjusted R-Square	.08	.27	.22	.36

Gestandaardiseerde regressie coëfficiënten (β) zijn significant op $p \leq .01$ (**) of $p \leq .05$ (*) niveau.

Discussie

In wat volgt worden de implicaties van bovengenoemde onderzoeksresultaten voor het onderwijs besproken. Daarbij herhalen we eerst kort de antwoorden op de vier onderzoeksvragen.

(1) Nederlandse en Vlaamse levensbeschouwelijk geëngageerde jongeren zijn het niet eens, maar ook niet oneens met het autonomieliberalisme. Met het diversiteitsliberalisme zijn zij het eens. Met het groepscommunitarisme zijn zij het eerder eens dan oneens. Met het staatscommunitarisme zijn zij het oneens.

Voor de levensbeschouwelijke vorming in het onderwijs impliceert dit dat jongeren wellicht geen situatie aanvaarden waarin er slechts ruimte is voor één levensbeschouwing en al helemaal niet een situatie waarin de overheid één particuliere substantiële opvatting van het goede leven centraal zou stellen. Dat er veeleer een instemming is met diversiteitsliberalisme en groepscommunitarisme wijst erop dat jongeren, althans levensbeschouwelijk geëngageerde jongeren, expliciet aandacht willen besteden aan de diversiteit van levensbeschouwelijke tradities. Er is geen reden om aan te nemen dat dit anders zou zijn voor het onderwijs. Verder is het voor hen essentieel dat levensbeschouwingen gelijk worden behandeld. De combinatie van een voorkeur voor het diversiteitsliberalisme met een relatief hoge score op het groepscommunitarisme toont ook dat jongeren slechts weinig overheidsbemoeienis accepteren in religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen. Dit betekent dat de autonomie en de zelforganisatie van levensbeschouwelijke tradities wordt gerespecteerd, bijvoorbeeld binnen de vrijheid van onderwijs, maar dat er tegelijkertijd opvattingen zijn over de inhoud van het levensbeschouwelijk onderwijs op school. Dit laatste mag niet exclusief worden ingericht. Samengevat achten levensbeschouwelijk geëngageerde jongeren een wederzijdse betrokkenheid tussen levensbeschouwing en overheid wenselijk, maar de relaties mogen niet te sterk verweven zijn.

(2) Tussen katholieke, protestantse, islamitische en humanistische jongeren zijn er significante verschillen in hun opvattingen over de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid. Dit verschil is het grootst tussen humanistische en religieuze jongeren, behalve bij het diversiteitsliberalisme. Humanistische jongeren accepteren beide liberale modellen in grote mate en wijzen beide communitaristische modellen af. Het diversiteitsliberalisme is dus de enige opvatting die bij alle vier de groepen van levensbeschouwelijk geëngageerde jongeren op instemming kan rekenen. Over het autonomieliberalisme zijn de religieuze groepen neutraal.

Voor onderwijs kunnen deze bevindingen er op duiden dat er voor jongeren een plaats is voor levensbeschouwing in het publieke domein (en wellicht dus ook in het onderwijs). Maar de afwijzing van het staatscommunitarisme maakt duidelijk dat een overheid volgens onze respondenten geen uitgesproken voorkeur voor één levensbeschouwing mag hebben. Voor zover de overheid verantwoordelijkheid neemt voor het onderwijs – en waarom zou ze dat niet doen – is het voor jongeren moeilijk voorstelbaar dat er een voorkeur is voor één levensbeschouwelijke traditie. Integendeel: aandacht voor diversiteit lijkt een vanzelfsprekendheid.

(3) Nederlandse en Vlaamse jongeren verschillen in hun instemming met de vier typologische modellen, maar deze verschillen zijn niet zoals we hadden verwacht. Nederlandse jongeren scoren immers lager op autonomieliberalisme dan Vlaamse jongeren. Voor staatscommunitarisme is de afwijzing significant minder sterk onder Nederlandse jongeren dan onder Vlaamse jongeren. In de gesecculariseerde context van Nederland hebben de resterende levensbeschouwelijk geëngageerde jongeren blijkbaar meer uitgesproken aandacht voor de groepsbelangen dan in Vlaanderen het geval is. Deze vaststelling leidt vooral tot vragen voor verder onderzoek. Zo zou het in dit verband van belang kunnen zijn om (levensbeschouwelijke) groepen van respondenten met elkaar te vergelijken op specifieke opvattingen aangaande onderwijs. Maar het is ook wenselijk dat de gehele jongerenpopulatie in beide regio's met elkaar worden vergeleken, en niet uitsluitend diegenen die levensbeschouwelijk geëngageerd zijn.

(4) De opvattingen van levensbeschouwelijk geëngageerde jongeren zijn afhankelijk van levensbeschouwelijke praktijken en overtuigingen, en in mindere mate van levensbeschouwelijke zelfdefinitie en het type onderwijs (openbaar versus bijzonder) dat werd gevolgd.

Dit betekent uiteraard niet dat onderwijs irrelevant is voor de vorming van opvattingen over de relatie tussen levensbeschouwing en overheid. Toch komen de lage correlaties tussen type onderwijs en instemming met modellen van relaties tussen levensbeschouwing en overheid voor ons als een verrassing. Deze bevinding suggereert dat het levensbeschouwelijk engagement niet in (bijzondere) scholen wordt gevormd, maar wellicht erbuiten. De vraag naar de rol van onderwijs in de manier waarop jongeren naar de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid kijken, behoeft daarom verder onderzoek specifiek naar in welke mate en op welke wijze dit onderwerp ter sprake komt.

Besluit

De analyses in deze bijdragen wijzen uit dat levensbeschouwelijk geëngageerde jongeren in Nederland en Vlaanderen een voorkeur hebben voor het diversiteitsliberalisme als (typologisch) model voor de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid. Jongeren accepteren de bemoeienis van de overheid met levensbeschouwing op voorwaarde dat de overheid levensbeschouwingen gelijk behandelt. Alle levensbeschouwingen verdienen gelijke bescherming om diversiteit te garanderen. Het diversiteitsliberalisme is ook het enige model waarmee alle vier levensbeschouwelijke groepen (katholieke, protestante, islamitische en humanistische jongeren) mee kunnen instemmen. In tweede instantie gaat de voorkeur uit naar het groepscommunitarisme, waarbij de bepaling van waarden en normen op het groepsniveau zit en de overheid een rol heeft in het al dan niet steunen van bepaalde groepen. Het autonomieliberalisme, dat een strikte scheiding tussen levensbeschouwing en overheid aanhoudt, kan enkel bij humanisten op matige instemming rekenen. Het staatscommunitarisme waarin één levensbeschouwing een dominante rol vervult wordt afgewezen.

Hoewel de levensbeschouwelijke groepen de vier modellen over het algemeen in dezelfde volgorde van voorkeur plaatsen, zijn er significante verschillen in de mate van instemming met ieder van deze modellen. Levensbeschouwelijke praktijken en overtuigingen zijn de grootste voorspelers voor de mate van instemming met ieder model. Met name godsgeloof, de houding tegenover een pluraliteit aan geloof, religiocentrisme, het gevoel van groepsbedreiging en de kerntaken van de eigen levensbeschouwelijke organisatie blijken een belangrijke invloed te hebben op hoe levensbeschouwelijk geëngageerde jongeren in Nederland en Vlaanderen naar de ideale relatie tussen levensbeschouwing en overheid kijken.

Voor het onderwijs betekent dit wellicht dat levensbeschouwelijk geëngageerde jongeren in Nederland en Vlaanderen wel degelijk een rol zien voor levensbeschouwing op school. Echter, inzake levensbeschouwing dient de rol van de overheid beperkt te blijven tot het beschermen van de diversiteit.

Noten

- 1 Galston (1995, 521) maakte eerder al een onderscheid tussen twee vormen liberalisme. Delaney (1992, viii) deed hetzelfde voor het communitarisme. Verder kan de naamgeving van de vier tradities verschillen: zo worden gemeenschaps- en groepscommunitarisme naast elkaar gebruikt, alsook samenlevings- en staatscommunitarisme. Autonomieliberalisme wordt ook wel eens “negative liberty” genoemd (Williams 2012, 23).
- 2 Een andere discussie is het toestaan van particuliere uiterlijke (religieuze) kenmerken. Binnen publieke organen en binnen de dienstverlening van overheidsinstanties worden deze particuliere uiterlijke kenmerken niet of slechts moeizaam toegestaan. In de openbare ruimte, bijvoorbeeld op straat, zijn ze wel toegestaan.
- 3 We toetsen voor significante verschillen van gemiddelden aan de hand van een Scheffé test omdat er meer dan twee groepen betrokken zijn.
- 4 Bij $p < .05$ verschillen alle groepen significant van elkaar. Bij $p < .01$ verschillen alle groepen behalve moslims en katholieken significant van elkaar.
- 5 We voeren een onafhankelijke variabele slechts in bij minstens een matige correlatie, i.e. $r \geq .20$. Correlaties $< .20$ zijn zwak en dragen slechts zeer beperkt bij aan de verklaarde variantie in regressieanalyse. Wanneer in de regressietabel cellen leeg zijn, zijn de betreffende onafhankelijke variabelen niet meegenomen omwille van zwakke correlaties.

Literatuur

- Abanes, M.S. (2014),
Ethno-Religious Identification and Intergroup Contact Avoidance, An Empirical Study on Christian-Muslim Relations in the Philippines, Zürich: Lit Verlag.
- Anthony, F.V., C.A.M. Hermans & C. Sterkens (2005),
 Interpreting Religious Pluralism, Comparative Research among Christian, Muslim and Hindu Students in Tamil Nadu, India, in: *Journal of Empirical Theology*, 18 (2), 154-186.
- Anthony, F.V., C.A.M. Hermans & C. Sterkens (2015),
Religion and Conflict Attribution, An Empirical Study of the Religious Meaning System of Christian, Muslim and Hindu Students in Tamil Nadu, India, Leiden/Boston: Brill.
- Avineri, S. & A. De-Shalit (1992),
 Introduction, in: Avineri, S. & A. De-Shalit (eds.), *Communitarianism and Individualism*, Oxford: Oxford University Press, 1-11.
- Baete, S. (2012),
Religie en euthanasie, (Masterthesis Universiteit Gent).
- Berger, P. & R. Neuhaus, (1977),
To Empower People, The Role of Mediating Structures in Public Policy, Washington (D.C.): American Enterprise Institute.
- Bernts, T. & J. Berghuijs (2016),
God in Nederland, 1966-2015, Utrecht: Ten Have.

- Bradstock, A. (2015),
The Unexamined Society, Public Reasoning, Social Justice and the Common Good, in: Sagovsky, N. & P. McGrail (eds.), *Together For the Common Good, Towards a National Conversation*, London: SCM Press, 16-28.
- CBS (2016),
De religieuze kaart van Nederland, 2010-2015; <https://www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2016/51/de-religieuze-kaart-van-nederland-2010-2015> (Access: 18/09/2018).
- Capucão, D.D. (2010),
Religion and Ethnocentrism, An Empirical-theological Study, Leiden: Brill.
- Cohen, J., I. Marcoux, J. Bilsen, P. Deboosere, G. van der Wal & L. Deliens (2006),
European Public Acceptance of Euthanasia, Socio-Demographic and Cultural Factors Associated with the Acceptance of Euthanasia in 33 European Countries, in: *Social Science & Medicine*, 63, 743-756.
- Cornwall, M. (1988),
The Influence of Three Agents of Religious Socialization, Family, Church, and Peers, in: Thomas, D.L. (ed.), *The Religion and Family Connection, Social Science Perspectives*, Provo, UT, Religious Studies Center, Brigham Young University, 1988, 207-31; <https://rsc.byu.edu/archived/religion-and-family-connection-social-science-perspectives/chapter-11-influence-three> (Toegang: 23/05/2017).
- Craeynest, P. (2008),
Psychologie van de levensloop, Inleiding in de ontwikkelingspsychologie, Leuven: Acco.
- Davie, G. (1996),
Religion in Britain since 1945, Oxford/Cambridge (MA): Blackwell Publishers Ltd.
- Delaney, C.F. (1994),
Rawlsian Constructivism, A Version of Liberalism, in: Delaney, C.F. (ed.), *The Liberalism – Communitarianism Debate*, Lanham (MD): Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 137-150.
- ESS (2016),
European Social Survey Round 8 Data, Data file edition 2.0. NSD - Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC.
- European Commission (2012),
Special Eurobarometer, Discrimination in the EU in 2012, Report; http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_393_en.pdf (Access: 11/01/2017).
- Fergusson, D. (1997),
Communitarianism and Liberalism, Towards a Convergence?, in: *Studies in Christian Ethics*, 10 (1), 32-48.
- Galston, W. (1995),
Two Concepts of Liberalism, in: *Ethics*, 105, 516-534.

- Gauthier, D. (1992),
The Liberal Individual, in: Avineri, S. & A. De-Shalit (eds.), *Communitarianism and Individualism*, Oxford: Oxford University Press, 151-164.
- Gielen, J., S. Van den Branden & B. Broeckaert (2009),
Religion and Nurses' Attitudes to Euthanasia and Physician Assisted Suicide, in: *Nursing Ethics*, 16 (3), 303-318.
- Hadiwitanto, H. (2016),
Religion and Generalised Trust, An Empirical-Theological Study among University Students in Indonesia, Zürich: Lit. Verlag.
- Hall, D.L., D.C. Matz & W. Wood (2010),
Why Don't We Practice What We Preach?, A Meta-Analytic Review of Religious Racism, in: *Personality and Social Psychology Review*, 14 (1), 126-139.
- Hampton, J. (1994),
Should Political Philosophy Be Done Without Metaphysics?, in: Delaney, C.F. (ed.), *The Liberalism - Communitarianism Debate*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 151-187.
- Havermans, N. & M. Hooghe (2011),
Kerkpraktijk in België, Resultaten van de zondagstelling in oktober 2009, Rapport ten behoeve van de Belgische Bisschoppenconferentie;
<https://docplayer.nl/15567162-Kerkpraktijk-in-belgie-resultaten-van-de-zondagstelling-in-oktober-2009-rapport-ten-behoeve-van-de-belgische-bisschoppenconferentie.html> (Toegang: 18/09/2018).
- Inglehart, R.F. (2008),
Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006, in: *Western European Politics*, 31/1-2, p. 130-146.
- Jong, M. de (1998),
Waardenopvoeding en onderwijsvrijheid, Enschede: Ipskamp.
- Kaski (2018),
Sacramenten en kerkelijke rituelen;
http://www.ru.nl/kaski/onderzoek/cijfers-rooms/virtuele_map/sacramenten_en/
(Toegang: 10/01/2018).
- Maritain, J. (1951),
Man and the State, Chicago (IL): University of Chicago Press.
- Norris, P. & R. Inglehart (2004),
Sacred and Secular, Religion and Politics Worldwide, Cambridge: Cambridge University Press.

- Pew Research Center (2016),
A Wider Ideological Gap Between More and Less Educated Adults, Political Polarization Update, 26th of April 2016; <http://www.people-press.org/2016/04/26/a-wider-ideological-gap-between-more-and-less-educated-adults/> (Access: 23/09/2018).
- Rawls, J. (1971),
A Theory of Justice, Cambridge (MA): Harvard University Press,
- Sagovsky, N. (2008),
Christian Tradition and the Practice of Justice, London: SPCK.
- Sandel, M.J. (2009),
Justice, What's the Right Thing to Do?, New York (NY): Farrar, Straus and Giroux.
- Saroglou, V., V. Delpierre, & R. Dernelle (2004),
 Values and Religiosity, A Meta-Analysis of Studies Using Schwartz's Model, in:
Personality and Individual Differences, 37, 721-734.
- Sen, A. (2009),
The Idea of Justice, London: Penguin Books.
- Sterkens, C. (2001),
Interreligious Learning, The Problem of Interreligious Dialogue in Primary Education,
 Leiden: Brill.
- Sterkens, C. & H. Hadiwitanto (2016),
 Empirical Models of the Relationship between Religion and State in Indonesia, How
 Religious Beliefs Define the Relation between Religion and State, in: Ziebertz H.-
 G. & E. Hirsch Ballin (eds.), *Freedom of Religion in the 21st Century, A Human Rights
 Perspective on the Relation between Politics and Religion*, Leiden: Brill, 162-206; [http://
 dx.doi.org/10.1163/9789004304390_009](http://dx.doi.org/10.1163/9789004304390_009).
- Stiltner, B. (1999),
*Religion and the Common Good, Catholic Contributions to Building Community in a
 Liberal Society*, Lanham (MD): Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Torfs, R. (1996),
 Church and State in France, Belgium, and the Netherlands, Unexpected Similarities
 and Hidden Differences, in: *Brigham Young University Law Review*, 4, 945-971.
- Ven. J. van der & C. Sterkens (2007),
Vragenlijst voor onderzoek naar waarden (interne publicatie).
- Vermeer, Hermans & Janssen (2007),
Onderzoek naar opvoeding en religie (vragenlijst) (interne publicatie).
- Yusuf, M. (2016),
*Religious Education in Indonesia, An Empirical Study of Religious Education Models in
 Islamic, Christian and Hindu Affiliated Schools*, Zürich: Lit: Verlag.
- Williams, R. (2012),
Faith in the Public Square, Londen: Bloomsbury.

Bijlage 1: Afhankelijke variabele: factoranalyse

Tabel B 2: Factoranalyse van items betreffende verhouding tussen levensbeschouwing en overheid.

Items	Dimensie				h ²
	F1	F2	F3	F4	
– De samenleving zou gebaseerd moeten zijn op de waarden en normen van mijn levensbeschouwing.	.86				.72
– De overheid zou zich moeten laten leiden door de waarden en normen van mijn levensbeschouwelijke traditie.	.84				.69
– De overheid zou de hele samenleving moeten baseren op mijn levensbeschouwing.	.66				.50
– Politiek zou geïnspireerd moeten zijn door één bepaalde levensbeschouwing.	.54				.39
– De overheid zou alle levensbeschouwingen in de samenleving moeten beschermen, zonder daartussen enig onderscheid te maken.		.73			.55
– De overheid zou alle levensbeschouwingen in de samenleving moeten beschermen, zodat ze zich kunnen ontplooien.		.70			.62
– De overheid zou de vrijheden en rechten van alle levensbeschouwelijke organisaties op een gelijke basis moeten garanderen.		.70			.49
– De overheid zou alle levensbeschouwelijke organisaties moeten beschermen omwille van de diversiteit.		.63			.57
– Politiek en levensbeschouwing zouden volledig van elkaar gescheiden moeten zijn.			.71		.53
– Overheid en levensbeschouwingen zouden totaal onafhankelijk van elkaar moeten zijn.			.58		.43
– De overheid zou zich niet moeten bemoeien met levensbeschouwingen.			.56		.33
– De overheid zou zich niet mogen bemoeien met levensbeschouwelijke aangelegenheden.			.51		.29
– De overheid zou sommige levensbeschouwelijke organisaties moeten steunen om hun waarden uit te dragen.				.88	.77
– De overheid zou sommige levensbeschouwingen met middelen moeten voorzien om zich te ontplooien.				.64	.42
– De overheid zou, onder bepaalde voorwaarden, levensbeschouwelijke tradities moeten steunen om hun waarden uit te dragen.				.39	.33
– De steun van de overheid voor levensbeschouwelijke waarden kan de samenleving ten goede komen.				.38	.44
Cronbach's Alpha	.83	.81	.70	.76	
Number of valid cases	623	632	622	631	
Total variance explained		50.3%			

Schaal: 1=helemaal oneens; 2=oneens; 3=niet eens, niet oneens; 4=eens; 5= helemaal eens
 F1 = Staatscommunitarisme F2 = Diversiteitsliberalisme; F3 = Autonomieliberalisme; F4 = Groepscommunitarisme
 h² = communaliteit.

Bijlage 2: Onafhankelijke variabelen: meetinstrumenten

Houding tegenover pluraliteit van geloof

Monisme

- In vergelijking met mijn levensbeschouwing, bevatten andere levensbeschouwingen slechts gedeeltelijke waarheden.
- In vergelijking met andere levensbeschouwingen, biedt mijn levensbeschouwing de meest zekere weg naar bevrijding.
- Uiteindelijk zal mijn levensbeschouwing alle andere levensbeschouwingen vervangen.

Pluralisme

- Verschillen tussen levensbeschouwingen zijn een kans om de waarheid te ontdekken.
- Verschillende levensbeschouwingen presenteren verschillende paden naar bevrijding.
- Verschillen tussen levensbeschouwingen zijn een basis voor wederzijdse verrijking en groei.
- Alle levensbeschouwingen bevatten elk hun eigen waarheid.
- Alle levensbeschouwingen zijn evenwaardige wegen tot bevrijding.
- Hoewel er vele levensbeschouwingen zijn, zijn er in de kern geen echte verschillen.

Religiocentrisme

Positieve houding tegenover de eigen groep

- De meeste aanhangers van mijn levensbeschouwing zijn goede mensen.
- De levensbeschouwing van de leden van mijn groep zet hen aan tot het leiden van een beter leven.
- Hun geloof/filosofie geeft leden van mijn levensbeschouwing een heel goede persoonlijkheid.
- Leden van mijn levensbeschouwing kunnen het best de zin van het leven begrijpen.

Negatieve houding tegenover andere groep(en)

- Leden van andere levensbeschouwingen behandelen andere mensen zonder respect.
- Leden van andere levensbeschouwingen kan je niet vertrouwen.
- Andere levensbeschouwingen zijn onverdraagzaam.
- Andere levensbeschouwingen zijn vaak de oorzaak van conflicten.

Gevoel van groepsbedreiging

- De religieuze praktijken van mensen uit andere religieuze groepen, bedreigen onze levenswijze.
- De migratie van mensen uit verschillende religieuze groepen naar mijn gemeenschap, is een bedreiging voor mijn groep.
- Ik ben bezorgd dat de veiligheid in mijn buurt zal afnemen door de aanwezigheid van andere religieuze groepen.
- Ik ben bang voor een toename aan geweld in mijn buurt, door de aanwezigheid van andere religieuze groepen.

Kerntaken van de eigen levensbeschouwelijke organisatie***Rechtvaardigheid***

- Mijn levensbeschouwelijke organisatie moet in de eerste plaats strijden voor rechtvaardigheid.
- De belangrijkste taak van mijn levensbeschouwelijke organisatie is de samenleving veranderen opdat deze rechtvaardiger wordt.
- Zorg voor anderen is de belangrijkste opdracht van mijn levensbeschouwelijke organisatie.
- Leden van mijn levensbeschouwelijke organisatie moeten in de eerste plaats hulp aan mensen in nood toedienen.
- Het belangrijkste aandachtspunt van mijn levensbeschouwelijke organisatie, zou de plicht zorg te dragen voor de armen moeten zijn.

Verkondiging

- De belangrijkste taak van mijn levensbeschouwelijke organisatie is haar boodschap verspreiden.
- Lidmaatschap van mijn levensbeschouwelijke organisatie vraagt eerst en vooral om de verspreiding van haar boodschap.
- Mijn levensbeschouwelijke organisatie heeft in de eerste plaats de plicht de inhoud van haar gedachtegoed te verspreiden.

Bijlage 3: Correlaties

Tabel B 3 geeft de correlaties aan tussen enerzijds autonomieliberalisme, diversiteitliberalisme, groepscommunitarisme en staatscommunitarisme, en anderzijds het gevolgde type onderwijs, levensbeschouwelijke zelfdefinitie, levensbeschouwelijke praktijken en levensbeschouwelijke overtuigingen.

Tabel B 3: Correlaties tussen levensbeschouwelijke factoren en de verhouding tussen levensbeschouwing en overheid.

	Verhouding levensbeschouwing - overheid			
	AL	DL	GC	SC
Type onderwijs				
• Basisonderwijs (1 openbaar / 2 bijzonder)	-.23**	-.13**	-.02	.13**
• Secundair onderwijs (1 openbaar / 2 bijzonder)	-.15**	-.07	-.02	.11**
Levensbeschouwelijke zelfdefinitie				
<i>Levensbeschouwelijke overtuiging</i>				
• Respondent (<i>eta</i>)	.18**	.13**	.17**	.14**
• Vader (<i>eta</i>)	.14**	.14**	.12**	.13**
• Moeder (<i>eta</i>)	.13**	.11**	.10**	.15**
<i>Vrienden met zelfde levensbeschouwing</i>	-.15*	-.03	.09*	.24**
Levensbeschouwelijke praktijken				
• Frequentie deelname bijeenkomst respondent	-.32**	.00	.20**	.39**
• Frequentie deelname bijeenkomst vader	-.26**	.06	.19**	.29**
• Frequentie deelname bijeenkomst moeder	-.28**	-.10*	.08	.36**
• Frequentie in lezen Heilige Schrift	-.22**	-.21**	-.04	.36**
• Frequentie in gebed	-.36**	.04	.28**	.40**
• Frequentie in meditatie	-.11*	.01	.07	.03
• Lidmaatschap jongerenvereniging levensbeschouwing	-.23**	-.17**	-.06	.27**
Levensbeschouwelijke overtuigingen				
<i>Godsgeloof</i>	.32**	-.17**	-.38**	-.28**
<i>Levensbeschouwelijke saillantie</i>	-.31**	.09*	.24**	.35**

<i>Houding tegenover pluraliteit van geloof</i>				
• Monisme	-.16**	-.09*	.09*	.44**
• Pluralisme-relativisme	.17**	.34**	.14**	-.35**
<i>Religiocentrisme</i>				
• Positief binnen groep	-.17**	.12**	.30**	.29**
• Negatief buiten groep	.09*	-.30**	-.13**	.29**
<i>Gevoel van groepsbedreiging</i>	-.07	-.33**	-.07	.34**
<i>Kerntaken levensbeschouwelijke organisatie</i>				
• Liefdadigheid-structurele rechtvaardigheid	-.02	.37**	.34**	.00
• Verkondiging	-.18**	.19**	.34**	.29**

Alle correlaties zijn significant op $p \leq .01$ (**) of $p \leq .05$ niveau (*).